

62. Bessarion

Ep. Sabinus, Card. Nicaenus, Patr. Constantinopolitanus

In Libellos de Processione Spiritus Sancti

Ad Paulum II Pontificem Maximum

Pwooemium.

Eugenius IV, avunculus tuus, pontifex maximus, vir religione, virtute, rebus gestis amplissimus, inter multa, quae pro christiana rei publicae commodo, dignitate, splendore vel cogitare sapientissime vel perficere diligentissime solebat, ad id in primis omnem suam mentem, 10 curam ac studium adhibebat, ut obscuratas erroribus mortalium mentes ac tenebris caecitatis obstructas luce veritatis illuminaret. O clementiam, Romano pontifice dignam! O sapientiam principis miram, qui se, qui sua studia, qui fortunas suas omnes pro christiani populi concordia atque incolumitate devoverat! Quid enim utilius, quid excellentius, quid 15 immortali Deo gratius facere poterat, quam instar vigilantis agricolae excutere atque expurgare malam sementem, et tamquam sollicitus pastor curare morbidas oves, ne alioquin tabe invalescente non modo ipsae perirent, sed totum gregem contaminarent atque inficerent? Sciebat certe sapientissimus pontifex, quantum saepenumero discrimin, quot discor- 20 dias, quot seditiones, quot bella pepererat ob ignorantiam veritatis orta contentio, in his praesertim rebus, quae ad fidem ac religionem pertinenterent. Quin etiam viderat, audierat, legerat, ut parva interdum erroris scintilla non modo unam ecclesiam aut civitatem, sed plures etiam maximasque provincias veluti alicuius morbi contagione foedaverat. 25 Hinc post alia eius egregia opera Ferrariae primo, deinde Florentiae, clarissimis Italiae urbibus, generale Christianorum concilium tanto labore, studio, vigiliis, sumptibusque coëgit, ut pestiferam illam ac iam tot annis inveteratam orientalis atque occidentalis ecclesiae dissensionem de medio tolleret et male de fide sentientes ad capessendam 30 veritatem induceret. Quod tandem commonendo fratres, praedicando, instruendo, hortando, interdum etiam disputationem aculeis prosterrendo Deo, cuius res gerebatur, favente consecutus est.

Ep. 62. Bessarions Widmungsschreiben an Papst Paul II zur Überreichung seiner Reden, die er auf dem Unionskonzil zu Ferrara-Florenz gehalten hatte. Für Bessarions wissenschaftliche Betätigung ist die Angabe wertvoll, daß er in seinen alten Tagen seine früheren schriftstellerischen Leistungen sammelte und überarbeitete. Das gleiche berichtet über ihn Niccolò Capranica in seiner *Oratio funebris c. 9* (oben S. 410).

Überlieferung: Venedig, Cod. Marc. lat. 133; Mailand, Bibl. Ambr. R 4 sup. fol. 1—3. — Druckausgaben: A. M. Zanetti, *Latina et Italica D. Marci Bibliotheca Codicum manuscriptorum. Venetiis 1741*, p. 76 sq. — Migne PG 161, 319 sq.

Huic ergo concilio, summe pontifex, cum ab optimo imperatore nostro vocatus una cum ceteris orientis episcopis interessem, nec me lateret sacrosanctam Romanam ecclesiam, quae columna semper ac firmamentum christiana fidei fuit, recta sentire, e nostris vero plerosque contentionis cupidores esse quam veritatis, pro virtute mea mihi 5 elaborandum existimavi, ut veram omnes opinionem amplexi veterum errorum sordes maculasque deponerent. Amabam equidem nostros homines, ut par erat, nostramque causam, si fieri potuisset, optassem esse meliorem; sed amanda in primis ac praefferenda veritas fuit, et absque invidia, quidquid recte diceretur, amplectendum. Diversas itaque in concilio orationes inter nos habui, in quibus cum de aliis rebus, tum principue de processione spiritus sancti, de quo maxima tunc quaestio erat, latissime disserui, cumque a patre filioque procedere, ut rationes taceam, non modo Latinorum, sed etiam Graecorum doctorum auctoritate apertissime demonstravi, hortatus postremo omnes, ut relictis er- 15 rorum tenebris tamquam veri luminis radiis illustrati sese ad Romanae ecclesiae lucem splendoremque converterent.

Eas orationes, quamquam ab amicis saepe rogatus fuerim, conscientius tamen imbecillitatis meae edere numquam volui, nihil in his esse existimans, quod dignum videri eruditis auribus posset. Verumtamen cum, 20 versantibus nuper mecum libellos meos quibusdam familiaribus nostris, in eorum forte manus incidissent, nec prohibere potuissem, quin eos accuratius legerent, non modo hortari me postea non destiterunt, sed etiam vehementer efflagitare, ut tam ea, quam alia quaedam opuscula, quae post dissolutum concilium quibusdam adhuc a recto itinere devi- 25 antibus scribere compulsus fui, pro communi hominum commodo ederem, pleraque in his esse dicentes a Graecis sumpta auctoribus, quae, cum apud Latinos nusquam haberentur, non parvam forent legentibus utilitatem allatura. Quapropter veluti inops consilii haesi aliquamdiu et, quid mihi agendum esset, dubitavi. Illinc enim, ut ederem, familia- 30 rum meorumurgebat auctoritas, hinc ut supprimerem, mea me hortabatur infirmitas.

Tandem vero illud animo occurrit, ut lucubrationes meas tuo sacratissimo nomini, dive pontifex Paule, dedicarem. Nam cui potius, quae de religione a nobis sub divo Eugenio, avunculo tuo, scripta sunt, 35 dari, donari et consecrari debebant, quam tibi, quem et religionis principem ac magistrum et illius non modo sanguinis, sed etiam pontificatus successorem esse divina providentia voluit? Qui divino consilio, singulari sapientia et incredibili animi magnitudine commissum humeris tuis imperium ita gubernas, ut non modo pullulantes aliquando haereses ex 40 propinquis Romanae ecclesiae provinciis, sed etiam inveteratas ex remotissimis ac potentissimis regnis extirpes atque evellas; a quo ita brevi tempore auctum est ecclesiae imperium et huius sacrae sedis

maiestas, ut et te, quod raro evenire hominibus consuevit, timeant pa-
riter omnes atque ament, et Romanae ecclesiae nec potentia umquam
tanta fuerit nec tanta auctoritas. Tuae igitur clementiae erit, summe
5 pontifex, concedere hoc fidei erga te meae, ut libellum hunc libenter
accipias, demumque pro tuo sapientissimo iudicio vel edas vel suppri-
mas. Quod si edendum judicaveris, plurimum certe auctoritatis vide-
bitur tua gratia consecutus.

**63. Bessarion Cardinalis
Christophoro Mauro Duci
Et Senatui Venetorum.**

Equidem semper a tenera fere puerilique aetate omnem meum la-
borem, omnem operam, curam studiumque adhibui, ut quotcumque
possem, libros in omni disciplinarum genere compararem. Propter quod
non modo plerosque et puer et adolescens manu propria conscripsi, sed
15 quidquid pecuniolae seponere interim parca frugalitas potuit, in iis
coemendis absumpsi. Nullam enim magis dignam atque praeclaram su-
pellectilem, nullum utiliorem praestantioremque thesaurum parare mihi
posse existimabam. Quippe pleni sunt libri sapientium vocibus, pleni
antiquitatis exemplis, pleni moribus, pleni legibus, pleni religione. Vi-
20 vunt, conversantur, loquunturque nobiscum, docent nos, instituunt,
consolantur, resque e memoria nostra remotissimas quasi praesentes
nobis exhibent et ante oculos ponunt. Tanta est eorum potestas, tanta
dignitas, tanta maiestas, tantum denique numen, ut, nisi libri forent,
rudes omnes essemus et indocti, nullam fere praeteritarum rerum me-
25 moriam, nullum exemplum, nullam denique nec humanarum nec divi-
narum rerum cognitionem haberemus. Eadem urna, quae hominum
corpora contegit, etiam nomina obrueret.

8 M *Suprascriptio*: Illustrissimo atque invictissimo principi, domino Christo-
phoro Moro, duci et inclito Venetorum senatui Bessario, cardinalis et patriarcha Con-
stantinopolitanus, salutem.

Ep. 63. Bessarion schenkt seine Bibliothek der Republik Venedig. Er schildert, mit welchem Eifer er sie gesammelt, immer im Hinblick darauf, die alten Kulturschätze zu retten. Die Bücher sollen seinen Landsleuten, aber auch den Lateinern an einem sicheren Platz zugänglich bleiben. Das Datum ist nach dem Cod. Marc. die 31. Mai 1468 (Migne: 4. Mai).

Handschriftliche Überlieferung: Venedig, Cod. Marc. lat. L. XIV 14, fol.
1—4 (= M); Rom, Cod. Vat. lat. 5302, fol. 108—109 v; Cod. Vat. lat. 3962; Bibl. An-
gelica, Cod. 479, fol. 119—122; Paris, Cod. gr. 3064, fol. 16—33. — Druckausgaben:
J. Valentinielli, *Bibliotheca manu scripta S. Marci Venetiarum*, Codd. mss. lat. I
(Venetiis 1868) p. 16—19. — H. Omont, *Revue des bibliothèques*. IV (Paris 1894)
p. 138—140. — Migne, PG 161, 700—702 (vielfach verschlechtert).

Quamvis autem huic rei toto animo semper incubuerim, ardentiori tamen studio post Graeciae excidium et deflendam Byzantii captivitatem in perquirendis graecis libris omnes meas vires, omnem curam, omnem operam, facultatem industriamque consumpsi. Verebar enim et vehementissime formidabam, ne cum ceteris rebus tot excellentissimi 5 libri, tot summorum virorum sudores atque vigiliae, tot lumina orbis terrae brevi tempore periclitarentur atque perirent, quemadmodum etiam superiori tempore tantam iacturam fecimus, ut ex ducentis viginti milibus librorum, quos Plutarchus refert in bibliotheca Apamiarum fuisse, vix mille aetate nostra supersint. Conati autem sumus, quantum in no- 10 bis fuit, non tam multos quam optimos libros colligere et singulorum operum singula volumina, sicque cuncta fere sapientum graecorum opera, praesertim quae rara erant et inventu difficultia, coëgimus. Ceterum cum haec mente saepe repeterem, parum desiderio meo satisfecisse videbar, nisi pariter providerem, ut libri, quos tanto studio et 15 labore coëgeram, me vivo ita collocarentur, ut etiam defuncto dissipari alienarique non possent, sed in loco aliquo, tuto simul ac commodo, ad communem hominum, tam Graecorum quam Latinorum, utilitatem servarentur.

Hoc igitur cogitanti mihi multasque Italiae urbes animo volventi 20 sola vestra inclyta atque amplissima civitas occurrit, in qua animus meus omni ex parte conquiesceret. Primo enim non videbam, quem locum eligere tutiorem possem, quam eum, qui aequitate regitur, legibus tenetur, integritate ac sapientia gubernatur, ubi virtutis, continentiae, gravitatis, iustitiae, fidei domicilium est, ubi imperium, ut maximum 25 est atque amplissimum, ita aequabile ac moderatum, animi in consulendo liberi, nulli libidini, nulli delicto obnoxii, prudentes clavum imperii tenent, et boni malis praeponuntur, ac privatorum commodorum obliti totum corpus reipublicae unanimi consensu et summa integritate procurant. Ex quibus sperandum est civitatem vestram, quod optamus, 30 in dies magis et vires et nomen propagaturam. Dehinc intelligebam nullum locum a me eligi posse commodiorem ac nostris praesertim hominibus aptiorem. Cum enim in civitatem vestram omnes fere totius orbis nationes maxime confluant, tum praecipue Graeci, qui e suis provinciis navigio venientes Venetiis primum descendunt, ea praeterea vobiscum 35 necessitudine devincti, ut ad vestram appulsi urbem quasi alterum Byzantium introire videantur. Post haec quomodo poterit hoc beneficium a nobis honestius locari, quam apud eos homines, quibus ego multis eorum in me beneficiis devinctus obstrictusque essem, et in ea civitate, quam mihi subiugata Graecia pro patria elegisset, et in quam accitus 40 a vobis atque honorificentissime receptus fuisse?

Itaque conscius mortalitatis meae et ingravescentem iam aetafem diversosque, quibus affligimur, morbos et cetera, quae evenire possent,

considerans omnes libros meos utriusque linguae sacratissimae aedi
beati Marci vestrae inclytæ civitatis dono dedi atque dicavi, sentiens
talem me animum et excellentiae vestrae et gratitudini meae et, quam
mihi communem esse voluistis, patriæ debuisse, ut vos ac liberi poste-
5 rique vestri, qui me virtute ac sapientia vestra multisque in me bene-
ficiis addictum, deditum obstrictumque habetis, huiusmodi meorum la-
borum imprimis fructus uberes diuturnosque capiatis, dehinc ceteri,
qui bonarum disciplinarum studiosi erunt, vestra causa capiant. Qua-
propter et donationem ipsam et librorum indicem et pontificis maximi
10 decretum ad vestras excellentias mittimus precantes Deum, ut reipu-
blicae vestrae omnia bene, feliciter prospereque eveniant, et pacem ha-
beat, tranquillitatem, otium concordiamque perpetuam. Valeant ex-
cellentiae vestrae feliciter.

Ex balneis Viterbiensibus anno salutis 1468, pridie Kalendas
15 Iunias.

64. Bessarion Cardinalis

Marsilio Ficino.

Spectate docteque vir, amice noster. Superioribus litteris elucubra- L 62
tum opus nostrum et nuper editum in defensionem Platonis nos ad te L 62^v
20 missuros promisimus, cum ob ingenium tuum et Platonicae doctrinae
studium eximum, tum ut, quid nos ex illo fonte hauserimus, facile
perspicias et legas. Si quid enim in hac industria nostra vel eloquentiae
vel bonarum artium cognitionis eluxit, si quid fuimus, id omne vel nos
ab illo accepisse, vel ipsum sibi se defendendo suppeditasse facile exi-
25 stimari patimur et volumus. Quod nonnihil quoque ad illius laudem
pertinere videtur, ut suis viribus, sua amplitudine causam pro se dixerit,
alieno auxilio non eguerit, voci tamen patroni locum reliquerit ac stu-
dio. Hunc librum ad te dedimus his, qui curam hic gerunt rerum illo-
rum, ex medicis. Quo mittendo cum fidei et promisso nostro omnino,

16 L *Suprascriptio*: Bessarion Cardinalis Sabinus Marsilio Ficino Platonico. |
27 tamen L tantum Q L | 28 his L iis Q L

Ep. 64. Bessarion lässt sein Werk „In Calumniatorem Platonis“ — gemeint ist die Druckausgabe der lateinischen Übersetzung v. J. 1469 — Marsilius Ficinus zugehen.

Überlieferung: Florenz, Bibl. Laur. Plut. 83, Cod. 18 fol. 62—63 (= L). ←
Druckausgaben: Epistolæ Marsiliæ Ficini Florentini I 12. Per Antonium Koberger,
1497 (Hain *7062), fol. 7. — A. M. Quirini, Liber singularis de optimorum scriptorum
editionibus, quae Romæ primo prodierunt post divinum typographiae inventum. Lin-
daugiae 1761, p. 227 sq. (= Q). — E. Legrand, Bibliographie Hellénique. III Paris
1903, p. 4 (= L). — Eine deutsche Übersetzung bei Karl Markgraf von Montoriola
(Ps. für Karl Paul Hasse), Briefe des Mediceerkreises, Berlin 1926, S. 114.

tum studiis tuis atque animo erga Platonem non nihil satisfactum esse putamus.

L 63 Bene vale et, an librum acceperis, nos facies certiores.
Ex Urbe, Idibus Septembris 1469.

B 260

**65. Marsilius Ficinus
Bessarioni Cardinali.**

Plato noster cum in Phaedro non minus copiose quam subtiliter de pulchritudine disputasset, animi pulchritudinem a Deo, quam et sapientiam et aurum pretiosissimum vocat, postulavit. Aurum hoc a Deo Platoni tributum Platonico in sinu mundissimo clarissime fulgebat. 10 Verbis autem et litteris licet luculentissimis, intellectu tamen obscurioribus involutum evaserat obscurius, et quasi terreno quodam ambitu obsitum eos homines latebat, qui lynceos oculos non haberent. Quocirca nonnulli quondam minutiores philodoxi exteriori glæba decepti, cum non possent ad intima penetrare, latentem thesaurum con- 15 temnebant. Sed tandem in Plotini primo, deinde Porphyrii et Iamblichi, postremo Procli officinam aurum illud deportatum exquisitissimo ignis examine excussis arenis emicuit usque adeo, ut omnem ter-
B 260^rrarum orbem miro quodam splendore illustraverit. Sed tantis radiis noctuae quaedam seu bubones, ut videtur, offensi sacrum illud Pla- 20 tonis nostri thesaurum non modo spernere ut quondam nonnulli, sed etiam — proh nefas — vitupero receperunt, quod multo erat priori errore deterius. Sed tu, Bessario, académiae lumen medicamentum confestim saluberrimum hebetibus et caligantibus oculis adhibuisti, ut iam aurum illud Platoni divinitus datum non modo defaecatum ac mundum sit, 25 sed tractabile manibus et oculis innoxium. Hoc vaticinatus aliquando Plato fore tempus Dionysio inquit post multa saecula, quo theologiae

5 B *Suprascriptio*: Marsilius Ficinus Bessarioni cardinali salutem plurimam dicit. | 23 columnen B

Ep. 65. Marsilius Ficinus, im Besitz von Bessarions In Calumniatorem Platonis, feiert in seiner Antwort auf den vorhergehenden Brief diese Leistung mit erhebenden Worten. Bezeichnend für die noch unkritische Auffassung dieses Platonikers ist, daß er die verschüttete Weisheit Platons bei Plotinos, Pophyrios, Jamblichos und Proklos wieder in reiner Form findet. Bessarion weiß er zu sagen, daß er die Philosophie Platons, nachdem in neuerer Zeit gewisse Nachteulen sie geshmäht haben, von neuem als glänzendes Gold herausgestellt habe. Der Gegner habe das Verdienst, durch seinen Unverstand ein solch unsterbliches Werk angeregt zu haben.

Überlieferung: Rom, Cod. Vat. lat. 3399, fol. 260—261. — Druckausgaben: Epistolae Marsili Ficini Florentini. I 13. Per Antonium Koberger, 1497 (Hain *7062). fol. 7. — Malvasia, Compendio storico della basilica de' XII Apostoli. Roma 1665. — Eine deutsche Übersetzung bei Karl Markgraf von Montoriola (Ps. für Karl Paul Hasse), Briefe des Mediceerkreises. Berlin 1926, S. 115.

mysteria exactissima discussione velut igne aurum purificarentur. Ven-
runt iam saecula, Bessario, quibus et Platonis gaudet numen et nos
omnes eius familia summopere laetamur.

Libri tui, dici non potest, quanto cum desiderio atque admiratione
5 ab omnibus legantur. Fit saepe, ut inter legendum exclamantes audi-
amus: O rem miram, o excellentem! Et quod vix credibile existimes,
una ab omnibus adversarius maxime commendatur, quod imprudens B 261
atque impudens causam dederit, ut tam divinum opus et immortalitate
dignum humanum genus haberet. Vale.

10 Florentiae.

66. Βησσαρίων Καρδινάλις

*Ιωάννη τῷ Ἀργυροπούλῳ.

Ανέγνωμεν, ἐπός τὰ ἐν προοιμίοις τῆς ὑπὲρ Πλάτωνος ἀπολογίας ἐν- L 1^v
ιστάμενος γεγραφας. ἔθαυμάσαμεν οὖν, δτι πρὸς οὗτο βραχὺν καὶ σαφῆ λόγον B 9
15 ἐλληνικὸν ζητοῦντα κατ' ἐπιδρομὴν καὶ ἐπιτετμημένως, εἰ ἔνια τῶν εἰδῶν D 179^v
εἰσι χωριστὰ ἡ πάντη ἀχώριστα· καὶ, εἰ χωριστά, πότερον καθ' αὐτὰ ὑφεστη- V 1^v
κότα ἡ ἐπινοίας κείμενα· δλλως γάρ ἂν ἐνῇ τὰ Πορφυρίου πρὸς ἕπος
ἐκθέσθαι γνώριμα καὶ παισὶν ὅντα· τοσοῦτον λόγων πλῆθος ἀντέθηκας, οὐδέν,
ώς οἷμαι, δέον. ἀπέρ καὶ ως περὶ μεγίστων δὴ τὸν λόγον ποιούμενα, οὐ διερ-
20 ρήξαμεν ἀναγνόντες, ως αὐτὸς ὑπετίθου, καὶ ἀμα δτι οὐδὲν ἂν ἐγίνετο προύρ-
γου διαρραγέντων. καὶ γάρ δὴ πολλοῖς καὶ πρὸ ἡμῶν ἔγνωσται ἐν ταῖς δημο-
σίαις πρὸς τοὺς ἀκροατὰς δημιλίαις. καὶ ταῦτα σου πολλάκις παρενείραντος,
εἴτε πρὸς τὸ προκείμενον εἴτε καὶ μή, οὐδὲν δεῖ λέγειν.

Διερρήξαμεν οὖν αὐτὰ οὐδαμῶς· αὐτοὶ δὲ μηδεμίαν, ως ὄρφες, σχολὴν
25 ἀγοντες φιλοσοφεῖν, φεύγοντες ἀμα καὶ τὸ ἐρίζειν καὶ μάτην ἐπιδείκνυσθαι,
Θεόδωρον ἔξετάσαι τοὺς λόγους ὅσον δύνανται προετρέψαμεν, καὶ κοινῇ συν-
διασκέψασθαι μετὰ σοῦ, εἰ τὰ ἡμῖν εἰρημένα οὕτ' ἐπὶ τῶν ὅντων, οὕτ' ἐπὶ
τῶν μὴ ὅντων ἀληθεύει, ως φής, καὶ ἀμα γυμνασίας λογικῆς ἔνεκα, καὶ

13 Ἀνέγνωμεν L Lampr. Ἀνέγνομεν B V D | 15 ἔνια L Lampr. ἔνια B V D |
16 πάντη B D V πάντα L | 19 ποιούμενα] B corr. ex ποιούμενον | 26 Θεόδωρον V D
Θεόδορον B | 26 κοινῇ συνδιασκέψασθαι L Lampr. κοινῆσεν διασκέψασθαι B V D |
27—28 οὕτ' ἐπὶ τῶν μὴ ὅντων V add. in marg.

Ep. 66. Mit diesem Begleitschreiben ließ Bessarion Gaze's Antirrheticum Argyropulos zugehen. Über die näheren Zusammenhänge vgl. die Ausführungen oben S. 204 f.

Überlieferung: Florenz, Bibl. Laur. Plut. 55, Cod. gr. 13, fol. 1 v (= L). —
Rom. Cod. Vat. gr. 1393, fol. 9—9 v (= B). — Bibl. Vallic. Cod. gr. C VIII 5, fol. 1 v—3 v
(= V). — Mailand, Bibl. Ambr. D 118 inf. fol. 119 v—120 r (= D). — Zu L und B
vgl. oben S. 205, zu D oben S. 152, 158 f. 205 f. — Erstmals ist der Brief herausgegeben
bei Bandini, Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Mediceae-Laurentianae. II
p. 276 nach L. Weiter nach den genannten Hss bei Σπυρ. II. Λαμπρός, Ἀργυροπο-
λεῖα. Ἐν Ἀθήναις 1910, S. 219—221; 346—348.

ώστε ή πεισθῆναι ή μεταπεῖσαι ἡμᾶς. ἔκεινος μὲν οὖν τὸ κελευσθὲν ἐποίησεν· ἡμεῖς δὲ ὥσπερ καὶ πρότερον ταῦτα ἀκηκοότες καὶ εἰδότες, δύναμεν οὐδένα πρὸς σὲ πεποιήμεθα λόγον, δεδιότες μὴ χαλεπήνης διὰ τὸ εὐόργιστον, καὶ περὶ πλείονος ποιούμενοι τὸ εὔνοϊκὸν τῆς δοξοσοφίας, οὐδὲν τῆς ἀρχαίας περὶ σὲ διαθέσεως ἡμείψαμεν. οὕτω καὶ νῦν εὐλαβούμεθα πέμψαι σοι τὰ γεγραμ- 5 μένα, οὐκ ἐλπίζοντες ὅμοίᾳ ψυχῆς ἡρεμίᾳ καὶ σὲ οἴσειν, καίτοι μετρίως τε καὶ πρὸς τὸν λόγον, οὐ τὸν λέγοντα εἰρημένα, καὶ ἄμα σοῦ ἀφέαντος. τοῦτο δὲ οὐ δεινόν, εἴ τις ἀπολογεῖται κατηγορούμενος· μᾶλλον δὲ τοῦτο μὲν ἀναγκαῖον, ἔκεινο δὲ περιττόν, καὶ μάλιστ' ὅτι καὶ μετὰ πάντας τοὺς ἄλλους ἡμῖν ἔχοινώσω, δέον πρὸ πάντων ἡμῖν, εἰ ἀπ' εύνοίας, ὡς φήσ, ἐγεγόνει. τὸ 10 γὰρ ἀπ' εύνοίας, καὶ πρώτοις καὶ μόνοις τοῖς φιλουμένοις κοινούμεθα.

*
Ηι οὖν ἔφαμεν, οὐ πέμπομέν σοι τὰ γεγραμμένα, οὕτ' ἵσως πέμψομεν, εἰ μὴ ἐπαγγέλλοι πρῶτον ἡμῖν ἀνευ ἕριδος καὶ χολῆς καὶ διέναι καὶ ἀντειπεῖν, εἰ βούλοι, καὶ πᾶσαν τῆς ψυχῆς ἀπελάσαι μῆνιν καὶ θυμὸν καὶ χόλον. τοῦτο δέ φαμεν, ὡς οἶδον τε μὲν ἀνθρώπῳ καὶ μέρος τι παθητικὸν ψυχῆς ἔχοντι, 15 σιφῷ δὲ ἄλλως καὶ διὰ τῆς ἱερᾶς ἡγμένῳ φιλοσοφίας. εὖ πράττειν.

67. Bessarion Cardinalis Ad Paulum Pontificem Maximum De Errore Paschatis.

Non dubium est, beatissime pater, in resurrectionis Paschate cele- 20
brando errorem aliquando committi, nonnumquam octo dierum, quandoque unius mensis et amplius, ut hoc anno 1470 eveniet. Hoc tamen raro accidit.

Duabus de causis error exsistit: altera ex lunationibus, altera ab aequinoctio. Nam sancti patres nostri Pascha nostrum celebrari volu- 25
erunt: primo, post aequinoctium veris; secundo, post quartumdecimum diem primae lunae post aequinoctium vernale; tertio, non cum Iudeis; quarto, die dominico post Iudeorum Pascha. Quae omnia ut rite ser-

1 ὥστε B V D Lampr. ὡς L | 1 κελευσθὲν B V D Lampr. κελευθὲν L | 4—5 δοξοσοφίας . . . διαθέσεως] V in marg. | 10 πρὸ] V corr. ex περὶ | 11 κοινούμεθα D L Lampr. κινούμεθα B V | 12 ἔφαμεν B V L ἔφημεν D Lampr. | 13 ἐπαγγέλλοι πρὸ D L ἐπαγγέλλοι V | 13 ἡμῖν B L ἡ μὴν D Lampr. | 13 ἀντειπεῖν] B corr. ex ἀντειπεῖν | 16 πράττειν B V D πράττοις L

M Suprascriptio: Bessarion, Episcopus Sabinus, cardinalis Nicaenus ac patriarcha Constantinopolitanus, ad Paulum pontificem maximum de errore Paschatis.

Ep. 67. Bessarion erörtert dem Papst, wahrscheinlich auf eine Anfrage hin, die falsche Oster- und Jahresberechnung. Gleichzeitig macht er auf die Schwierigkeiten aufmerksam, die sich aus einem neuen Kalender ergäben.

Überlieferung: Venedig, Cod. Marc. lat. 491, fol. 1. Druckausgaben: A.M. Zanetti, Latina et Italica D. Marci Bibliotheca manuscriptorum. Venetiis 1741, p. 196—198. — Migne PG 161, 675—678.

ventur apertaque sint et cognita vel iis, qui scientiae astronomicae non sunt periti, tabulam quandam sive canonem ediderunt, in quo singulis annis reperitur prima post acquinoctium oppositio lunaris, quo tempore debet esse Pascha Iudeorum ac dies septimanae, in quem cadit eiusmodi lunae oppositio, ac deinceps dies dominicus, quo Pascha nostrum celebrari oportet, quod usu evenit per calculationem 19 annorum lunarium. Veteres nam astronomi lunam 19 annorum spatio ad idem signum circumagi, unde incepit, existimarunt. Nititur praeterea haec tabula opinione illa de aequinoctio, quod scilicet vernale aequinoctium 300 annorum intervallo eodem die mensis Martii fieri continget. Quorum neutrum verum est.

Nec tamen mirandum, si tanti viri in eiusmodi re lapsi sunt. Nam etsi astronomi veteres eam scientiam optime tenuerint, tamen non attigerunt veritatem omnem motus caelestis, non sua quidem ignorantia 15 decepti, sed rerum caelestium natura superati. Astronomia enim, cum non plane veritatem assequatur, sed proprius accedat, ut philosophi affirmant, quo plures observationes caelestium motuum complectitur, eo magis per illorum comparationem ad veritatem tendit. Qua de causa posteri proprius semper accesserunt, cum plures habuerint observationes. 20 Etenim Ptolemaeus, astrorum scientia eruditissimus, qui primus eam absolute tradidit, augem (!) solis immobilem esse putavit. Quem tamen posteriores moveri sentiunt. Velut sphaera non erratica movetur. Quod verum est. Eandem praeterea sphaeram Ptolemaeus uno gradu moveri ait annis centum ab occidente in orientem; posteriores vero paucioribus. 25 Idem et in re, de qua agitur. Quamvis antiqui lunam incipientem primo anno, verbi gratia a primo gradu arietis, postea expleto 19. anno iterum ad idem signum reverti putaverint, non tamen verum est; nam 76. anno deerit ei una omnino quarta pars diei ad idem principium attingendum, ita ut 303 annis unius diei spatio sit adfutura.

30 Inde nimirum error manavit de Paschate nostro per totam non-numquam septimanam. Facimus nam Pascha una septimana tardius, qua in re error est, qui ex aureo numero provenit; nam lunationes istas sequitur. Ad haec nos agimus annum secundum Romanorum consuetudinem dierum 365 ac unius quarti, ita ut quartus annus semper dies 35 366 comprehendat. Unde bissextus deducitur, et inde solaris annus, at verus non sit tantus, sed major 300. vel 200. unius diei parte. Propterea vel 300. quoque anno, vel 200., ut iuniores acutius intellexerunt, aequinoctium uno die retrocedit. Ex quo evenit, ut in Paschate nostro error sit unius aliquando mensis et amplius, ac mense post celebremus Pascha, 40 quam deberemus, quemadmodum hoc anno. Id tamen raro accidit.

Quare planum est aurei numeri ac lunationum istorum 19 annorum veterem ac perpetuam observationem causam esse huius inveterati erroris. Idcirco ab iis et eorum via ac regula discedendum. At si quis

huic rei apte consulere velit, oportet ut calculet denuo istas lunationes, novamque tabulam conficiat, per quam aequi docti atque indocti Pascha reperiant. Sed non diu erit utilis. Nam post annum 300. rursus uno die errabit, et eodem modo deinceps.

Erit praeterea admodum difficile, ut Christianis omnibus cuiusque nationis et sectae hoc sit cognitum. Hoc nam tempore cuncti Christiani nationis omnis, sectae et haeresis de Paschatis die conveniunt, eodemque die omnes celebrant, quod pulchrum et honestum est. Si vero mutabitur, illi non recipient, et sequetur confusio, ut aliis Christianis ieiunantibus alii paschalibus gaudiis indulgeant, ac homines, etsi non catholicci omnes, tamen a Christo Domino appellati, variis diebus Pascha celebrent. Mandare praeterea, ut Christiani lunationes sequantur, ac primo die dominico post primam oppositionem lunae, factam post aequinoctium vernale, Pascha faciant, difficile erit, praesertim rerum caelestium ignari. Quisnam in vicis parvisque oppidis, ubi non est doctrinum hominum copia, scire posset quando erit novilunium, quando oppositio? Aut quid difficilius est et magis varium, quando sit aequinoctium? Errabunt omnes et dissentient. Praeterea hic error nihil mali affert. Cum enim in Paschate celebrando quattuor sint servanda, ut dictum est: ut fiat post aequinoctium vernale; post primum plenilunium post tale aequinoctium; non cum Iudeis; die dominico post Pascha Iudeorum, omnia haec aut certe magis necessaria per hanc tabulam servantur, et quamvis erremus celebrando Paschate nonnumquam tardius aliquibus diebus, tamen hic error facit nos diligentius servare tertiam conditionem, quae admodum necessaria est, ut scilicet non cum Iudeis celebremus. Tanto enim magis ab illis discedimus, quanto tardius agimus. Itaque nihil immutandum videtur ob eas rationes, quae supra commemoratae sunt.

**68. Bessarion Cardinalis
Illustrissimis atque Inclytis
Italiae Principibus.**

Cum Nonis Sextilibus, illustrissimi principes, infelicissimum illud novum Euboicae eversionis ad nos primum allatum fuisse essemque supra, quam dici potest, animo anxius atque sollicitus, ut vix respirandi causam viderer habiturus, accidit forte fortuna, ut eo ipso die, dum 35

Ep. 68. Bessarions Widmungsschreiben zu seinen Reden gegen die Türken an die Fürsten Italiens vom Jahre 1470.

Überlieferung: Rom, Cod. Vat. lat. 3586, fol. 19^v—20; Bibl. Angelica, Cod. 1377, fol. 16^v—17. — Druckausgaben: Romae, in aedibus Francisci Priscianensis Florentini 1543. — Romae 1587, apud Antonium Bladum. — Migne, PG 161, 647 (fehlerhaft). Italienische Übersetzung von Filippo Pigofetta, Venezia 1573. 1581. Firenze 1594.

ita essem affectus, abbatis cuiusdam viri optimi Bessarionis litteras a Neapoli, ubi nunc monasterio Sancti Severini ex consortio beatae Iustinae est praefectus, acceperim, quibus ad me scribebat maiestatem regiam miro quodam animi studio ad propugnationem christiana fidei 5 et immanissimi hostis nostri interitum ardenter atque inflammatam esse. Illis mox respondi et, ut litteras meas celsitudini regiae ostenderet, monui. Duas praeterea orationes pro tanta rei magnitudine ac periculis christiana reipublicae imminentibus edidi. Altera demonstratum est fortunam periculaque ista ad omnes pertinere. Altera vos, Italiae op-10 timi principes, ad concordiam bellumque in hostes decernendum co-hortatus sum. Id enim meo convenire officio putavi. At cum facilius auditores persuaderi soleant, quo gravior auctoritas et fides dicenti tribuitur, Demosthenis philosophi nobilissimi summique oratoris orationem, quam in eius generis causa habuit, graeca lingua in latinam con-15 verti, plane ut omnes intelligent me neque inutilia neque amplissimum virorum opinionibus aliena consulere. Ea omnia vobis mittenda censui, ut aut ipsi legatis, cum per publica negotia, quae multa quidem et gravia sunt, licuerit, aut aliis legenda atque referenda tradatis. Sunt enim cunctis vobis principibus communia, qui, ut feliciter huic nobis-20 lissimae provinciae praeestis, ita ut in posterum felicius eam regatis, et nos optamus, et vos conari debetis.

69. Bessarion Cardinalis

Christophoro Mauro

Venetorum Duci.

25 Redditae mihi hodie fuerunt litterae sublimitatis tuae, illustrissime B 20 princeps, quae licet renovarint mihi dolorem paulo ante susceptum et vulnus refricuerint, admonuerint etiam periculorum christiana reipublicae imminentium et ad excitandos nostrorum principum animos multis rationibus et mira quadam facundia hortatae sint, nihil tamen novi

20 B *Suprascriptio*: Bessario Cardinalis Nicaenus inlyto Venetorum duci Christophoro Mauro salutem.

Ep. 69. Der Brief stammt aus der Zeit nach der Eroberung von Chalkis auf Euböa durch die Türken (12. Juli 1470). Bessarion erinnert den Dogen Cristoforo Moro an seinen diesbezüglichen Brief, den er an den Abt Bessarion von S. Severino in Neapel gerichtet und von dem er eine Abschrift auch dem Dogen habe zugehen lassen. Der König von Neapel sei, seitdem er von der Sachlage Kenntnis erhalten habe, für die Abwehr der Türken hell begeistert. Den Bericht aus Neapel, den er beilege, bitte er mit Überlegung zu lesen. — Entweder fehlt in dem vorliegenden Schreiben der Schluß, oder es ist lediglich als Vorwort zu dem mitübersandten Brief an den Abt Bessarion gedacht.

Der bisher noch ungedruckte Brief ist überliefert: Rom, Cod. Vat. lat. 5356, fol. 20—20 v.

animo meo attulerunt. Quantum enim molestiae maerorisque paulo ante ex acerbissimo illo captivitatis Euboicae nuntio et Chalcidis internicionis accepissem, quantamque imminere Christianorum cervicibus perniciem praevidiisse, facile tua celsitudo intelligere poterit meis ad Bessarionem monachum litteris, quarum exemplar ad te misi. Nam 5 cum pridie Nonas Sextiles infelicissimum illud novum ad nos primo allatum fuisse, essemque supra, quam dici potest, animo anxius atque sollicitus et vix respirandi causam viderer habiturus, accidit forte fortuna, ut eo ipso die, dum ita essem affectus, eius viri ex Neapoli, ubi nunc monasterio Sancti Severini ex consortio beatae Iustinae abbas est 10 B 20^v praefectus, litteras acceperim, quibus ad me scribebat maiestatem regiam miro quodam animi fervore ad propugnationem christiana fidei et immanissimi hostis nostri ultiōrem ardentem atque inflamatam esse. Illis mox respondi et, ut litteras meas celsitudini regiae ostenderet, monui, cuius ille suasu ad me, quae dixi de regio animo, scripserat. Eas, 15 quæeso te, ut aequo animo legere velis. Sunt enim christianis principibus omnibus communes.

70. Bessarion Cardinalis

Bessarioni

Monacho atque Abbatii Salutem.

Deploranti nuper mihi Christianorum hominum calamitates et acerbissimam Chalcidis Euboicae eversionem litterae abs te redditæ fuerunt, in quibus cum ea legissem, quae de regiae maiestatis animo studioque non mediocri ad fidem Christi tutandam perscripsisti, collegi paululum mentem et respiravi, coepique optare vehementer, ut re praestet, quod 25 verbis ipsum promisisse affirmas. Sed, nos infelices! Vereor, ne criminibus nostris ab immortali Deo deserti crudeliora praeterea et graviora patiamur, demum percunctando, alter alterum exspectando, culpam in alios reiiciendo ad ultimam labamur perniciem. O miseros Christianos! O caecos Italos!

30

Accelerandum est, Bessario, ut vel ex hoc saeculo Deo volente migremus in aevum illud sempiternum vel in aliam aliquam regionem

2 internicionis *scripsi* internicionem B | 9 viri] B add. litteras.

Ep. 70. Der Brief, abgefaßt (1470) nach der Eroberung Euböas durch die Türken, schildert die türkische Gefahr und will für deren Abwehr werben. Vorbereitet wurde das Schreiben im Zusammenhang mit Bessarions *Orationes ad principes Italiae*.

Überlieferung: Rom, Cod. Vat. lat. 5356 fol. 20 v—24; Cod. Vat. lat. 3586; Bibl. Angelica, Cod. 1377 fol. 17—20. — Druckausgaben: Romae 1537, 4°. — Bessarionis *Orationes gravissimis de periculis ad principes Italiae*. Romae, in aedibus Francisci Prisciansis Florentini 1543. — Migne PG 161, 648—651 (fehlerhaft).

advolemus. Non exspectemus certe Turcum Italiam invadentem. Huc spectat, crede mihi, hoc agit, ad hoc se comparat, hoc conatu omni et studio contendit. Et dicam? Dicam plane, — proh dolor — assequetur quod cupid, nisi Italia tandem aliquando resipiscat, nisi a somno capitali, 5 quo paulatim extinguitur, expurgiscatur, nisi concors atque uno consensu fortiter totisque viribus tanto furori resistat, nisi omissis figuris, causis, quas iactare solet, ut iustae videantur, inani verborum fuso, re ipsa, opera, armis crucis hostes adoriantur. Versabatur olim in discrimine Byzantium. Nulla Italiae pars misit subsidia, rem alienam putabant, omnes. Periculum ad se non pertinere falso credebant. Atqui postea senserunt, quot mala experti sunt, quot Christianorum fortunae, opes, imperia in Turcorum dominationem redacta: Trapezuntiorum, Sinopensium, Mityleneorum, Peloponnesiorum, Cariae, Ciliciae, Mysiae, Pannoniae inferioris, Epirotarum, Illyricorum magna ex parte, 10 stremo Euboicorum. Quid ita? Quia noluerunt quinquaginta milium aureorum sumptu in tempore opitulari Byzantio et ab ea communem hostem propulsare. Inde nimurum haec omnia ivere perditum, et tamquam ovilis foribus conftractis lupus in oves impetum fecit intra earum latera versatur, insultat, caedibus furit et tamen eorum, quae amisimus, 15 unumquodque centies millenis milibus non imprudenter emeretur, immo vero numero infinito quinquaginta milia superat. Quid nobis cum Graecis? Quid cum Mysiis, Illyricis, Pannonibus? Pereant, inquiunt. Quid nobis? Nobis bene sit. Intereant alii.

Huc ades, bone vir, ita siquidem libertas tua servari poterit. At 25 non intelligis tuis viribus — tuae enim Christianorum vires sunt — tuis inquam exhaustis viribus tanto te imbecilliorem et inferiorem fore, quanto hostis tuus superior ac potentior evadet, cum quo tandem tibi dimicandum est. Satis enim videberis ab hoste impetrasse, si quod Polyphemus Ulyxi, ut est in fabulis, tibi dederit, ut ultimus conficiare. 30 Tibi vel invito credendum erit et servitus subeunda, quae, cum per se turpis sit, tamen conditione domini est turpissima. Obsessa est Chalcis in Euboea, urbs quondam florentissima, unde Cumas in Campania deducta est colonia, unde homines manarunt, qui Neapolim incoluerunt, vi capta, eversa, ferro ignique consumpta. Classis Turcorum amplissima 35 per totum Hellespontum vagatur. Fugatus navalis Venetorum exercitus, aufugit, cedit loco, latitat. Turci victoriae furorem superbissimum in omnes insulas illas debacchantur, avertunt omnem ordinem, aetatem, sexum in praedam, vastant agros, depopulantur. Quid ad nos? Venetis curae sit. Recte cum iis actum est. Utile esset, si gravioribus 40 incommodis conflictarentur. Quietius ceteri et securius viveremus. Tantum otio nostro accedit, quantum illis imperii demitur. Si quis est, qui malis istis ingemiscat, is Venetus est, Venetorum partibus favet, non est audiendus, contemnendus est. O turpem hominum ignorantiam,

o recordiam, o insanabile odium, o inimicitias stultas et inauditas, quae in auctorum viscera saeviunt, quamvis in alios susceptae videantur!

Veni, Bessario, fugiamus simul. Proximus tu es periculo, ego proximus. Paulo enim post praesto erit Brundusii navalis Turcorum exercitus, praesto Neapoli, praesto Romae. Iam ita mari dominatur Venetis cedentibus, quemadmodum terra. Ita istis consultantibus traiicient in Apuliam multa militum milia, quibus abundant. Ab iis quotidie fient incursiones in agrum Neapolitanum, in Romanum. Cedamus, inquam, tanto turbini, ne nos pariter hic opprimat. Infensi illi quidem sunt nomini meo et tibi propter me, tametsi nullo eos umquam affeci incommodo aut lacessivi, non sane, quia noluerim, sed quod non potui. Locutus sum multa, cum alibi, tum in senatu. Numquam destiti suadere, monere, praedicare, rogare. Non defuit voluntas, quae inimicissima illis est. Hanc acriter ulciscentur. Veni, demus locum irae. 15

Hui, delirat Bessario, insanit senex; frigidus, timidus est. Profecto, mi Bessario, non insanit Bessario. Tu es mihi testis, cum Bononiae essemus et adhuc Paschalis nuncupareris, atque allatus esset infelicissimus ille de urbis Byzantinae excidio nuntius, ea omnia, quae postea consecuta sunt, me futura praedixisse, non ea sane de causa, quod vel prudentia excellenti vel divinationis furore aliquo despicerem, quae alii non cernerent, sed quod omnibus, qui privatis studiis et affectibus vacui essent, ea omnibus palam erant et in promptu. Tum sibilis vulgi, honestorum sermonibus explodebar. Iudicabant dementem, somniis redditum. Risus de me non parvus, ut scis, excitatus est. Sed tamen — 25 proh dolor — evenerunt omnia, ut praedixi. Caveant, qui haec audiunt, ne idem accidat in posterum.

Non timidus Bessario in subeundis periculis. Timidus est in propiciendis. Posset adhuc inermis, monachus, senex maiorem animum et prae se ferre et praestare, quam isti persuasum habeant, modo christiani 30 principes vellent facere, quod possunt, quod debent. Iret ipse in hostem cum militibus, cum cohortibus armatis, cum propugnatoribus crucis, ita quidem instructis, ut vires, ut copiae, ut legiones hostiles postulant. Quid? Agitamusne ista animo cunctis adhuc dormientibus, dissidentibus inter sese, altero alterius perniciem optantibus et molientibus? 35 Unusne Bessario cum altero, senes ambo, incerta valetudine, viribus fracti, arcebunt tantum Turci impetum potentissimi, furiosissimi, sanguinem christianum anhelantis? Ineptum, stultum, inutile. Veni, migremus alio. Relinquamus principibus Italiae curam istam. Nam et illi nos reliquerunt atque obaudient iam diu tamquam e specula clamantes, 40 praedicentes, proponentes ante oculos eorum pericula. Optemus tamen adhuc ab immortali Deo, Salvatore nostro, ut criminibus nostris ignoscat et fidem, cuius et lator fuit et auctor, quam ad saeculorum finem num-

quam occasuram pollicitus in tantis malis, quae nobis cum impendent, tum urgent, tueatur.

Non intermittamus hortari et rogare principes nostros, ut ad sacrorum, ceremoniarum, totius principatus ecclesiastici salutem consilia 5 omnia conferant, laborem, industriam, cogitationem, totum animum atque ingenium. Appellemus Siciliae regem florentissimum. Rogemus, ut imperii sui finibus tutandis neque cura neque opibus desit. Res ipsi erit cum hoste vicino et potentissimo. Consulant rebus suis Tusci, Ligures, Insubres, Veneti. Cogitent, quo pacto ab hostili saevitia tuti sint. 10 Nulla inter oves et lupos gratia, nullum inter profanos homines et Christianos ius amicitiae est. Non donis, non muneribus pacatur hostis immanis, barbarus. Nulla foederis religione tenetur perfidus, non movetur misericordia crudelissimus. Dominari, praeesse, imperare cupit. Cruore et flamma cuncta delere vult. Subiugare sibi cunctos studet. Quis 15 illum a tanto victoriae cursu retardabit? Peragrabit totum Siciliae regnum. Romam usque perveniet. Quis erit impedimento? Hyperboreine populi et gentes remotissimae? At illis tam nullus harum rerum sensus est, quam officio alienum putant pro aliena salute sese in discrimen offerre. Galline, Britanni, Germani, externe nationes? At procul sunt 20 a periculo. Non putant Italiam in medio periculo magna rerum perturbatione versantem cessare aut sopitam esse, quam infinitis paene triumphis et hostium spoliis decoratam esse sciunt. Italine, quibus hostis imminet, quibus caedem, ferrum, servitutem, exsilia denuntiat et ostentat? At nolunt, negligunt, non possunt adduci, ut credant sese adeo 25 propinquos esse periculo. Suis viribus confidunt nimium, ut plane verendum sit, ne in suis potius, quam in hostis finibus castrametari atque exercitum alere cogantur.

Veni iam Bessario, petamus solitudinem et deserta loca. Satis ex rerum civilium statu percepimus. Parum nobis vitae superest, et mihi, 30 qui senior sum, et tibi, qui imbecillior. Si aliqua in re consiliorum nostrorum, vocis, corporis respublica christiana usus esset, manendum sane adhuc censerem, adhuc laborandum. Ego vero iam tot annis conatus, quoad potui, nihil professione mea, nihil hac dignitate profeci. Tu, quamvis tui ordinis hominibus pro sis, plus tamen proficies mecum in 35 rebus contemplandis, ubi, si in desidia ista persistant Christiani, soli Deo vivamus et nobis ipsis. Alat nos, qui caeli volatilia et bestias agri sua clementia satiat. Neque grave aut difficile fore arbitror divinae liberalitati duos homunciones per quam brevi tempore, quod nobis reliquum est, suis opibus sustentare. Vale.